

Exhumar l'oblit

LA LLUITA PER LA MEMÒRIA HISTÒRICA A GUATEMALA I EL PAÍS VALENCIÀ

Erwin Melgar i Miquel Mezquida conversant en el laboratori del cementiri de Paterna (l'Horta) en el marc del rodatge del documental 'Flores de tierra quemada' · **Sergi Tarín**

Exhumacions i fosses comunes

Guatemala i l'Estat espanyol, dos casos paradigmàtics

“La terra parla, els ossos parlen” és una frase comuna entre familiars, supervivents i testimonis dels horrors més grans de les dictadures d’Efraín Ríos Montt a Guatemala o de Francisco Franco a l’Estat espanyol. Tot i que cap guerra és igual a una altra, sí que existeixen elements comuns que revelen les estructures de poder, la seua crueltat i l’ús del terror com a principal manera de solidificar l’autoritat

Al’Estat espanyol, el general Franco va arribar al poder amb un colp d’estat el 1936 després de tres anys de Guerra Civil entre el bàndol republicà i el rebel o feixista. El primer advocava per un estat democràtic sustentat en els drets i les llibertats. L’altre bàndol, que comptava amb el suport de la Itàlia de Mussolini i l’Alemanya de Hitler, defenia un estat clerical i monàrquic, contrari als partits polítics. La dictadura, de quasi quaranta anys, es va cobrar la vida d’unes 150.000 persones per causes polítiques. Va provocar uns 200.000 exilis, el robatori d’almenys 30.000 xiquets i xiquetes i va comptar amb entre 200 i 300 camps de concentració.

A Guatemala, la guerra (1960-1996) no sols es va sostenir, com a Espanya, sobre l’anticomunisme, sinó, a més, en l’accentuada herència colonial i racista d’organització de l’Estat, que va mantenir els privilegis econòmics, polítics, militars i socioculturals de la classe criolla i ladina després de la independència. El 1982 oficials mit-

jans de l’exèrcit impulsaren un colp d’estat contra el dictador Fernando Romeo Lucas García, acusat de corrupció. Ríos Montt, qui estava fora de les estructures militars després de la derrota electoral de 1974, va ser enviat a l’Estat espanyol com a ambaixador fins al 1977, quan va tornar reconvertit en un pastor evangèlic de gran prestigi. Per això i gràcies a les seues aptituds bel·licistes, va ser considerat pels militars com el més adequat per a ocupar el poder. Va dur a terme l’estratègia contrainsurgent de terra arrasada i el genocidi dels pobles indígenes maia, que suposen més del 80% de les víctimes. S’estima que entre 1960 i 1996 almenys 200.000 persones van ser assassinades i desaparegudes. Un percentatge ben alt de les quals podria estar en fosses comunes per tot arreu del país.

PACTE DE SILENCI

Per a les famílies, les exhumacions representen un alleugeriment quan és possible identificar les restes i, en

cas contrari, una decepció molt gran. És una de les diferències substancials entre l’Estat espanyol i Guatemala. Amb la Transició a la democràcia espanyola es va establir un pacte de silenci, sustentat amb la llei d’amnistia de 1977, que no sols deixava impunes els crims, sinó que equiparava els qui van lluitar contra la dictadura amb els qui van donar el colp d’estat.

La primera llei de memòria històrica, en 2007, va ser insuficient per a les famílies, tot i que va permetre exhumar centenars de víctimes. El 2012, el Partit Popular hi va retirar el finançament i no va ser fins al 2022 quan el PSOE, novament a la Moncloa, va destinar 11,35 milions d’euros per a activitats sobre memòria democràtica, un 60% per a les exhumacions. La llei de memòria democràtica de 2022 busca augmentar les exhumacions i promocionar actes de memòria. Tanmateix, en l’essencial, la justícia, el silenci hi continua sent la norma.

Hui s’han exhumat unes 500 fosses i prop de 12.000 cossos estan en

laboratoris de genètica. Es disposa de registres amplis de les persones represaliades en la dictadura, la qual cosa facilita la identificació, tot i que sol dir-se que es tracta d'una "carrera a contrarellotge", perquè les persones que van sobreviure, a poc a poc, moren sense haver recuperat les restes dels familiars.

SENSE RESPONSABILITAT

A Guatemala, el panorama és un altre. Resulta quasi impossible accedir a dades fiables d'exhumacions realitzades o en procés; i el finançament és nul des de l'Estat, cooptat per les estructures militars i l'elit política. A més, fou tal la capacitat de destrucció que els cadàvers i restes trobades, en moltes ocasions, són impossibles d'identificar. Era habitual que cremaren, sovint viues, les víctimes de la repressió, després de patir tortures, violacions i infanticidis. La urgència era eliminar fins a la darrera llavor rebel.

Després de la signatura dels Acords de Pau de 1996, començaren massivament les exhumacions. La Cooperació

Internacional, en detriment de l'Estat, va disposar dels recursos econòmics necessaris. Com comenta Rosalina Tuyuc, líder kaqchikel i presidenta de la Coordinadora Nacional de Vídues de Guatemala (CONAVIGUA), "mai no hem trobat ningú que assumisca la responsabilitat, hem estat les famílies de les víctimes que foren torturades, desaparegudes o massacrades, o cremades viues les qui hem assumit el treball de desenterrar els nostres morts en els cementeris clandestins".

UNA JUSTÍCIA DESIGUAL

Com sobreviure a la mort de companys, familiars i amics en condicions adverses? Què motiva les famílies a continuar amb les exhumacions? Francisco Martínez, *Quico*, un dels darrers guerrillers antifranquistes vius, hi respon: és "el compromís d'haver quedat viu" el que manté en peu les reivindicacions i la feina constant entorn de la memòria històrica, però sobretot al voltant de la consecució de justícia. Un fet que ni a l'Estat espanyol ni a Guatemala es veu proper.

A Guatemala, el panorama és diferent del de l'Estat espanyol: resulta quasi impossible accedir a dades fiables d'exhumacions realitzades o en procés i el finançament és nul des de l'Estat, cooptat pels militars i l'elit política

Erwin Melgar, antropòleg forense del Centre d'Anàlisi Forense i Ciències Aplicades, en les labors d'exhumació de la fossa comuna trobada sota l'escola de Trinitaria · **CAFCA**

En 2008, l'exjutge Baltasar Garzón va obrir la primera causa per a investigar els crims durant la Guerra Civil i la dictadura. El revolt social a favor i en contra va terminar per col·locar-lo en el punt de mira de l'elit política, fins que l'acusaren de prevaricació i fou impossible continuar amb el procés.

Davant del silenci de l'Estat, les famílies van acudir a instàncies internacionals. El 14 d'abril de 2010, dia en què es commemora la proclamació de la Segona República, van interposar una querella a l'Argentina perquè s'investiguen els crims i dur així als tribunals als responsables de genocidi i crims de lesa humanitat durant el franquisme. La negativa i els bloquejos dels jutjats espanyols per col·laborar amb la jutgessa argentina, María Servini de Cubría, no han permès que aquesta iniciativa avance.

A Guatemala, en canvi, sí que s'ha pogut dur a judici almenys a setanta militars, policies i paramilitars implicats en la violació de drets humans durant la guerra. També va existir la possibilitat d'experimentar amb

un sistema de suport a la justícia, la Comissió Internacional contra la Impunitat a Guatemala (CICIG), que durant tretze anys va investigar i va processar polítics, xarxes il·lícites i militars implicats en casos de corrupció i delictes de lesa humanitat. A més, la Cort Interamericana de Drets Humans (CIDH) va emetre catorze sentències contra Guatemala per violacions dels drets humans.

La principal fita va ser la condemna a Ríos Montt, el 2013, a vuitanta anys de presó per delictes de genocidi. Deu dies després, però, la Cort de Constitucionalitat la va anul·lar per una qüestió tècnica i va ordenar la repetició del judici. Malgrat tot, s'han experimentat uns altres processos satisfactoris per a la reparació de les víctimes: el cas per violència sexual de les dones de Sepur Zarco (2016), els casos de Molina Theissen per delictes contra els deures d'humanitat, agressió sexual agreujada i desaparició forçada (2018) i el de la massacre de Las Dos Erres, on es va condemnar l'exmilitar Santos López Alonso.

És una paradoxa sense referents: les estructures de poder militar i polític, davant l'investida dels tribunals, s'han sentit perseguides, la qual cosa els ha dut a aliar-se per tal d'obstaculitzar els més de 200 casos en procés i que, a dures penes, amb diversa sort, han aconseguit avançar. De fet, actuen amb agilitat en la consecució de normes que silencien els operadors de justícia, assetjats amb difamacions, persecucions i espentats a l'exili. Tot això retorçant el dret penal i davant l'apatia de la comunitat internacional.

Trinitaria, l'aldea dels 11.000 fragments ossis

Lucía Hernández Chen, denunciante principal de la masacre de Trinitaria el 1982 · **Sergi Tarín**

El 12 de febrer de 1982 l'exèrcit de Guatemala arrabassà l'aldea de Trinitaria, tot massacrant prop de 250 persones. Les restes de les víctimes van ser cremades i soterrades en una fossa comuna damunt la qual, anys després, es va construir una escola

Al nord de Guatemala, a l'Ixcán, departament del Quiché, al voltant de 250 persones van ser assassinades per l'exèrcit, comandat aleshores pel general Fernando Romeo Lucas García, el febrer de 1982. Només un mes després, el general Lucas García va ser deposat pel també militar José Efraín Ríos Montt, condemnat el 2013 a vuitanta anys de presó per genocidi, tot i que la sentència va ser anul·lada per un suposat defecte formal. Les forces de l'Estat, racista i bel·licista, tenien l'ordre d'eliminar d'arrel l'enemic intern: comunistes, guerrilla i pobles indígenes.

El desembre de 2022, després de quatre anys d'investigació, l'equip del Centre d'Anàlisi Forense i Ciències Aplicades (CAFCA) guatemalenc va catalogar les restes en diverses ossamentes, sis de les quals contenen conjunts ossis amb continuïtat anatòmica. És a dir, que pertanyen a un mateix cos, mentre que la resta acumulen pedaços. El laboratori genètic va establir que el grau de degradació del material a causa de la cremació impedeix l'extracció d'ADN.

UN ESTUDI PIONER

La investigació portada a terme per Erwin Melgar, experimentat antropòleg forense del CAFCA, "és el primer treball a Guatemala que s'enfoca en l'ús del foc com a tècnica d'extermini utilitzada per l'exèrcit durant els anys més crus de la guerra", assenyala la sociòloga Clara Arenas, directora d'AVANCSO, centre d'investigació de ciències socials de referència a l'hora d'entendre el

conflicte armat al país centreamericà. Però aquesta escabetsxada no és l'única que revela el grau d'encrueliment i d'odi amb el qual va actuar l'exèrcit i que s'emmarca en una estratègia de llarg alé de l'Estat per controlar les terres productives i concentrar-les en unes poques mans a costa del patiment de milions de persones.

A mitjans dels anys seixanta, centenars de famílies, un 80 % d'elles indígenes, espentades per la pobresa i la despulla històrica dels seus territoris originaris per terratinents ladins (o mestissos), empresaris estrangers i el mateix Estat van començar a colonitzar l'Ixcán, una selva poc explorada. A aquests actors els convenia controlar la població, les terres de millor qualitat i el comerç proper a la Franja Transversal del Nord de Guatemala, on l'explotació petroliera prometia grans beneficis. Aquest procés va ser promogut per l'Església catòlica, a través de l'ordre missionera estatunidenca Mariknoll, juntament amb la diòcesi de Huehuetenango i l'Institut Nacional de Transformació Agrària (INTA).

A principis dels huitanta, l'INTA va iniciar el projecte de colonització T520-026, amb l'objectiu de parcel·lar, ordenar, tornar a assentar i posar a produir terrenys estratègics. Les famílies acabades d'instal·lar sota les disposicions de l'exèrcit es trobaven en una situació d'extrema pobresa, amb poca o cap capacitat per a les activitats agrícoles i totalment dependents dels militars per a aconseguir aliments. Però davant la intensificació de la contrainsurgència, la població, a més,

es va veure arraconada per la guerra. Per a l'exèrcit, qualsevol que no seguira les seues ordres i ideologia es convertia en base de suport de la guerrilla i, per tant, en un enemic a batre.

En aquest context, l'aldea de Trinitaria va ser arrabassada completament. Les poques supervivents -la majoria, dones de les aldees de San Pablo, El Milagro i San José La Veinte- contenen que obligaren els homes a cavar una trinxera, després els van executar i dipositaren els cadàvers dins la fossa. L'antropòleg Erwin Melgar afegeix: "Vessaren combustible, llançaren fustes i encengueren un foc que van alimentar durant molt de temps". El fum, les flames i l'olor de carn cremada arribaren a les aldees més properes, relata.

A més, els militars incendiaren les cases. Els qui van quedar amb vida van fugir cap a uns altres territoris o van asilar-se a Mèxic. Segons escriu Edith Kauffer en el llibre *Las fronteras del istmo: Fronteras y sociedades entre el sur de México y América Central* (CEMCA, 1997), en 1981, el nombre de refugiades va arribar a 5.000 i a finals de 1982 va sobrepassar les 30.000.

SENSE ARRELS

Per què cremar els cossos? Què buscaven? Ricardo Falla, sacerdot jesuïta i antropòleg, va arplegar

les històries dels supervivents a *Las masacres de la selva* (Editorial Universitaria, Universidad de San Carlos de Guatemala, 1992). "El que pretenia l'exèrcit evitant que soterraren els morts és que tingueren un punt fix de record. Si soterraren els morts on els van cremar, eixe lloc cridarà la gent a quedar-s'hi", argumenta, tot insistint en el fet que es tractava "d'una lluita pel territori, amb la qual cosa es pretenia que no hi haguera cap arrel i que la gent no tornara a eixe lloc".

Per la seua banda, Melgar puntualitza que quan l'exèrcit crema les restes, "nega a la família el dret de poder rescabalar eixe cadàver, aixoplugar-lo, fer-li les cerimònies que li corresponen", el que evidencia "el nivell de barbàrie, el salvatgisme, que es va cometre en contra de les comunitats, quan, a més de

massacrar-les, a més d'executar-les, es crema el cos, es fa desaparèixer".

El terror, el silenci i el desarrelament funcionen com a ferramentes per a la impunitat. Erwin Melgar recalca que "no pretenien ocultar els fets, sinó enviar un missatge a qui sobrevisquera: a qui no faça cas li passarà això". Durant dos anys, l'aldea va quedar deshabitada, sota el control ferri de l'exèrcit, que el 1984 va propiciar l'arribada de nous pobladors amb la necessitat, una altra vegada, d'obtenir terres per a sobreviure. Així van aconseguir assentar-se i començar amb les seues vides en una nova Trinitaria erigida damunt les despulles dels seus antecessors.

L'escola que es va construir va albergar a dins seu, per trenta anys, les restes òssies, fins que, en 2015,

Dones familiars de les víctimes de la massacre. Pertanyen a les comunitats de San Pablo, San José La Veinte i El Milagro.
Sergi Tarín

autoritats locals i de la comunitat van decidir iniciar l'exhumació i la investigació de la matança. Les persones que van repoblar l'indret relaten que se sentien passes, cops, se sentia deambular a gent a les nits per les teulades. Més d'una volta, alarmades pels sorolls, van pujar al sostre de l'escola per verificar si cap cos mort caminava rondinant en pena.

DENÚNCIA I CERIMÒNIA

Lucía Chen Hernández, una de les dones sobrevivents, d'origen achí, de l'aldea de San Pablo, pròxima a Trinitaria, va tindre la valentia de contar el seu cas i el d'altres famílies que van perdre els éssers estimats. El 17 de novembre de 2022, en el Ministeri Públic, va denunciar l'assassinat del seu home, Guillermo Raymundo Reyes, a qui l'exèrcit, en meitat de la matinada, va traure de sa casa sense

Per a Ricardo Falla,
sacerdot jesuïta
i antropòleg, "l'exèrcit
pretenia evitar que
tingueren un punt fix
de record. Si soterran els
morts on els van cremar,
eixe lloc cridarà la gent
a quedar-s'hi"

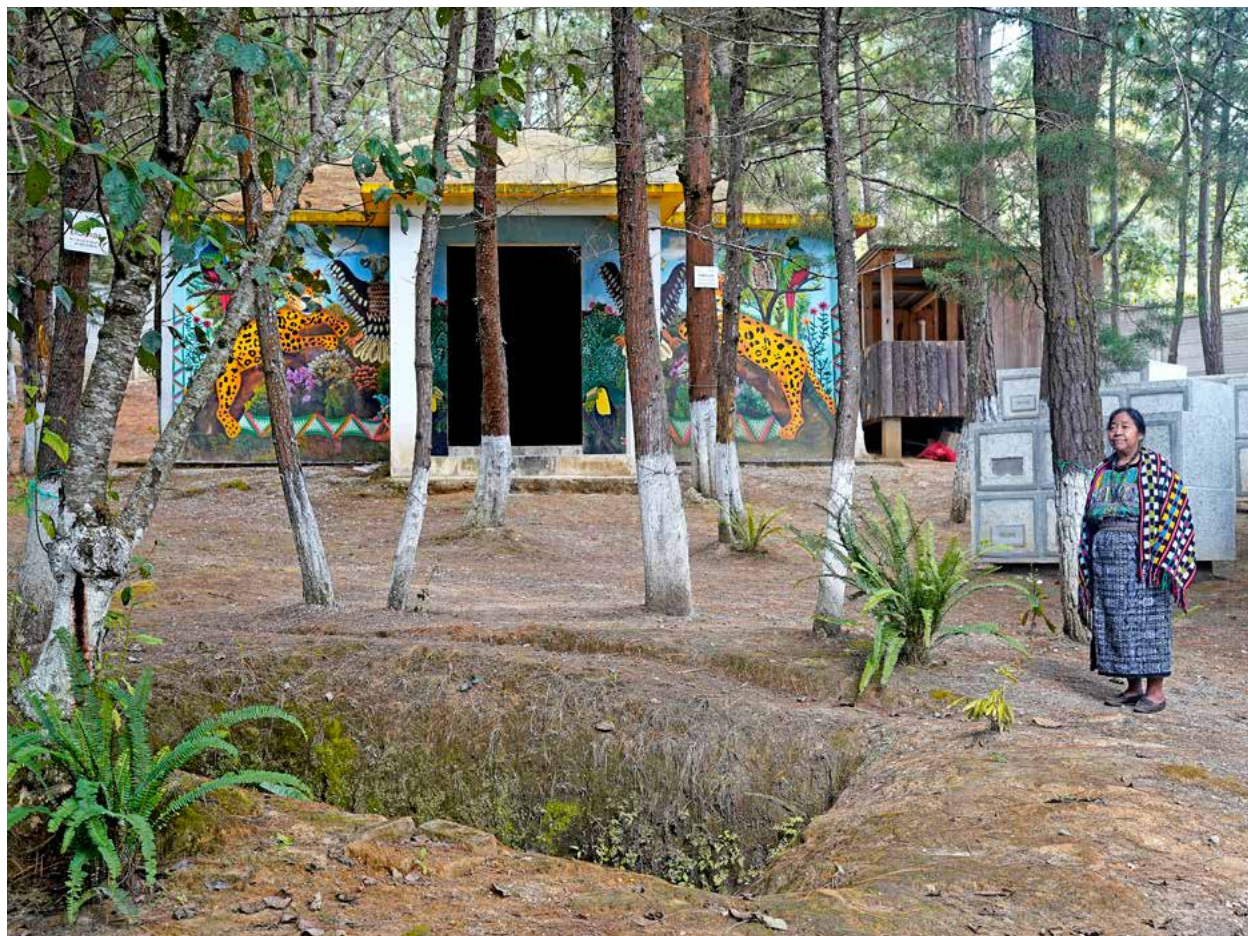
cap motiu, rumb a Trinitaria. Mai més el va tornar a veure.

Sota el sol de mitjan matí a Cantabal, a la qual els militars van rebatejar com a Playa Grande de Ixcán, l'actual denominació, unes altres dones de la mateixa aldea, a qui també els arrabassaren els familiars, esperen que isquen de l'oficina del fiscal Lucía Chen i Erwin Melgar per transportar els 11.000 fragments ossis cremats i fets estelles. No se sap, o almenys no per ara, a quin pare, fill o espòs pertany cadascun d'aquests encenalls d'ossos carbonitzats, però almenys es dedicarà una cerimònia en la seua memòria.

En el saló principal de la comunitat, hores més tard, s'aviven espelmes, es porten flors i es pren la paraula durant tota la nit de vetlla. Però el retorn del que resta dels éssers estimats suposa només un al·licient en la lluita per la justícia "perquè encara hi ha més persones desaparegudes", reflexiona en veu alta Marta García, líder comunitària de Victoria La 20, qui també es va haver de refugiar durant anys a Mèxic. "Açò mai s'acaba...", mussita a prop dels silenciosos rostres de les dones de San Pablo. I mentre observa com es dipositen les restes a l'interior dels taüts, culmina: "Això és el que jo volguera que passara, que veritablement es respecte la memòria històrica".

Doctrina de xoc patriarcal i racista

Les dones que sobreviuen als horrors més grans solen ser testimonis de massacres, condemnes injustes i fins i tot de les veritats ocultes dels qui van passar per damunt de la dignitat i la vida dels seus familiars. I, com en quasi tots els casos, són elles les qui busquen justícia. L'Estat espanyol i Guatemala no en són l'excepció

Rosalina Tuyuc, lideresa indígena kaqchikel enfront d'una de les fosses comunes exhumades per CONAVIGUA, avui reconvertida en un espai de memòria · **Sergi Tarín**

Maria Navarro, presidenta de l'associació de familiars de la fossa 126 de Paterna, comenta mentre camina pel cementeri d'aquesta localitat la importància de contar el que els va passar als seus: "Sobretot perquè és necessari sanar el buit familiar". El trauma ha quedat tatuat en la memòria per generacions, tant que és impossible que la veritat no isca a la llum, tot i el silenci imposat.

La dictadura va aprofundir en un ordre patriarcal que buscava esborrar els progressos que les dones havien aconseguit durant la Segona República. Moltes van rebre sentències de penes de presó d'entre dotze i vint anys, i unes altres, condemnes de mort. Se les recloïa a ciutats com Alzira (la Ribera Alta), Gandia (la Safor), Llíria (el Camp de Túria) o Sagunt (el Camp de Morvedre). Després se les traslladava a la Presó Provincial de Dones de València o a la del convent de Santa Clara. Entre 1939 i 1950, unes 2.700 dones van passar per càrcers valencianes.

L'estigmatització que van patir per "rojas" o dones de "rojos" va tindre moltes cares, sempre procurant despullar-les de la condició de preses polítiques. Algunes van ser detingudes pels suposats delictes d'auxili a la rebel·lió i adhesió a la rebel·lió. Se les acusava d'"organitzar

orgies", de tindre "mals antecedents de conducta moral i social" o d'"individua perillosa". Se les va obligar a parlar castellà, "la llengua de l'imperi", o les van adoctrinar al voltant de què contar i de què callar als fills i les filles.

Però moltes àvies i mares es van negar al silenci i van transmetre la consciència del que va passar. Hui dia, dones com Maria Navarro fan valdre la valentia de les dones represaliades. "El franquisme els ho va furtrar tot: felicitat, llibertat, amors, famílies... I han mantingut viva la lluita contra la desmemòria", sosté Navarro durant un homenatge a la perseverança de les dones, en la passada edició de la Fira del Llibre de València, on també es van exposar diversos projectes sobre les aportacions de les dones a la recuperació de la memòria. Va ser a través d'obres com *Nietas de la memoria*, d'Isabel Donet; *Lecciones de nuestros abuelos*, de Luis Vivas Ramos; i dues publicacions editades per la Diputació de València: *Objectes (des) apareguts*, de María Gomar Vidal, i *Etnografía d'una exhumació*, de María José García Hernandorena i Isabel Gadea i Peiró.

DOCTRINA DE XOC PATRIARCAL

A Guatemala, per la seua banda, la repressió patida per les dones és molt diferent. Lucía Ixchiú, jove indígena quiché de Totonicapán, qui viu a

La dictadura franquista
va aprofundir en un ordre
patriarcal que buscava
esborrar els progressos
que les dones havien
aconseguit durant la
Segona República

l'exili, descriu com la repressió sobre les indígenes perpetua formes de violència que es van instaurar amb la colonització i que hui es manifesten amb l'elevat nombre de feminicidis, que a principis de 2022 arribava a 376 dones. "El genocidi patriarcal, els feminicidis, són de llarga data. Ho veiem amb l'incendi de l'Hogar Seguro [Virgen de la Asunción] en 2017, que va cremar vives a xiquetes d'una llar estatal que necessiten protecció i que arriben amb certa vulnerabilitat. Com eixa perpetuïtat de la pràctica de la crema de bruixes colonial de la Inquisició, que òbviament s'instaura amb la colònia en els nostres territoris i que cada cert temps necessita recordar i afermar el seu sistema de doctrina de xoc patriarcal", explica.

En caminar pel centre de la Ciutat de Guatemala, els murs parlen del dolor que la societat guarda al seu interior, des de cartells de fills i filles que van ser furtats i duts al Canadà i els Estats Units o grafitis on es reafirma que "*Sí hubo genocidio*". En eixe sentit, Ixchiú indica: "El genocidi es va implementar majoritàriament en territoris indígenes. Els indígenes no són considerats persones, molt menys encara les dones. Aleshores, òbviament, per això 'no hi va haver genocidi', perquè es va violentar algú, una col·lectivitat, que no és considerada persona, i molt menys encara les dones".

UN ACTE DE RACISME

Des de mitjans dels huitanta, centenars de dones es van organitzar, de forma clandestina, per a buscar els éssers estimats, assassinats i cremats. Rosalina Tuyuc, indígena kaqchikel,

presidenta de la Coordinadora Nacional de Vídues de Guatemala (CONAVIGUA), recorda que quan van començar a organitzar-se "teníem molta por, però CONAVIGUA va ser una de les organitzacions que decideix apostar per la pau". I la pau consistia també a denunciar que els 36 anys de conflicte armat van afectar a més de 30.000 dones, un 89% indígenes. Tuyuc afirma que el genocidi "va ser un acte de racisme estructural, històric, ideològic, de l'Estat guatemalenc, perquè sempre, sempre, sabem que amb tots aquests actes va voler neutralitzar l'existència dels pobles indígenes". La violència va afectar excessivament a les dones: patiren violacions, avortaments forçats i esclavitud sexual com a part de l'estratègia de terra arrasada.

Per la seua banda, Brisna Cajax Álvarez, presidenta de la junta directiva de la Unió Nacional de Dones de Guatemala (UNAMG), relata que el cas de Sepur Zarco "va demostrar com es pot litigar en un cas tants anys després i que hi ha uns altres mecanismes per a provar que sí que hi hagué violència sexual". Es va tractar del primer cas amb una sentència a favor de les víctimes on es va demostrar la responsabilitat dels militars per la violència sexual exercida sobre dones indígenes q'eqchí a través de diversos peritatges complementaris: des de l'antropològic, que va definir la ideologia racista darrere de les accions militars i les violacions; el psicosocial, que va determinar el grau d'afectació de les víctimes; i un altre d'arqueologia forense, que va permetre recrear les condicions de l'espai on van ser violades.

Des de mitjans dels huitanta,
centenars de dones es
van organitzar, de forma
clandestina, per a buscar els
éssers estimats, assassinats
i cremats, fundant la
Coordinadora Nacional de
Vídues de Guatemala

Fossa 126, l'illa més poblada de l'arxipèlag de l'horror a Paterna

La fossa 126 de Paterna és, a priori, la més poblada de les 160 que perforen el cementiri de la localitat, un dels espais més sagnants de la dictadura franquista, amb 2.238 afusellades republicanes

L'equip de l'Associació de Tècniques d'investigacions Culturals i Socials (ATICS) treballa en l'exhumació de la fossa 126 · Eva Mañez

Després de la Guerra Civil, de 1936 a 1939, foren assassinades 2.238 persones que van defensar la Segona República a València, un dels últims reductes del govern legítim. Entre el 3 d'abril de 1939 i el 10 de novembre de 1956, grups de deu o dotze persones van ser conduïdes en camions al Terror, un camp de tir del destacament militar de Paterna (l'Horta), a cinc quilòmetres de la capital valenciana. Eren sobretot homes provinents de la presó Model i de la del monestir de Sant Miquel dels Reis, on podien passar mesos condemnats a mort. Després d'afusellats, deixaven un rastre sagnant, empedrant el conegut com a "camí de la sang", entre el camp de tir i el cementiri. Allà, el fesser d'aleshores, el republicà Leoncio Badía, va ser obligat a soterrar "els seus" com a càstig. Així ho relata encara ara la seua filla, Maruja Badía.

Leoncio, als seus, els va dipositar, sempre que va poder, amb esment dins la fossa; els va tallar pedaços de roba i va vessar l'obligada calç viva amb la cura clandestina de qui rega una flor. I va ser gràcies

als fragments de tela que moltes vídues, mares i filles aconseguiren identificar éssers estimats. El fosser assenyalava, entre moltes altres coses, el lloc on es trobaven les restes de la víctima. Per això, sempre va haver-hi flors i rajoles de Manises amb els noms i històries entre murmuris cada primer de novembre, dia de Tots Sants, única data en què els uniformats permetien els grups de dones naufragades pel dolor a tocar dels túmuls de terra remoguda. Allí, més d'una va rebre culatades de fusells i el menyspreu benemèrit al crit de: "Ací no es plora, ací hi ha gossos soterrats".

Així ho recordava la ja finada Concha Gómez, una de les impulsores de la compra de la fossa 126 a perpetuïtat, el 1976. Les seues vivències van quedar plasmades en els documentals *El Terror, un poble emmudit* (2012) i *Dones de Novembre. Les fosses clandestines del franquisme* (2015). "Tots són meus, tots són meus...", solia sanglotar mentre agranava, amb sabatilles d'anar per casa, sa casa, les ceràmiques de la fossa, entre les quals hi havia la de son pare, Alfonso Gómez, un llaurador de Benaguasil.

REGISTRES ESCABROSOS

Les dades afloraren a mitjans dels huitanta, quan l'historiador Vicent Gabarda va descobrir en el Registre Civil de Paterna les actes de defunció durant la dictadura. "El franquisme no va ocultar els crims, sinó que, ben al contrari, no es va cohibir d'exhibir l'obra que estava portant a terme", explica Gabarda. La fossa 126 es va nodrir de cinc saques entre el 27 d'agost i el 14 de setembre de 1940. Amb la recent exhumació van aparèixer restes de 144 cossos, la qual cosa confirma

Taulells amb el nom de les víctimes de la fossa 126, col·locats en un acte de homenatge a les víctimes
· Eva Mañez

la memòria oral de les famílies: qui podia els soterrava a banda, en nínxols individuals o col·lectius, o en fosses satèl·lit, més menudes, augmentat l'arxipèlag sinistre de Paterna, amb prop de 160 fosses.

Amb més de 2.000 afusellaments, el Terror és el segon lloc amb més represaliades durant la dictadura, en "temps de pau" -com definia Franco el seu règim-, després del cementeri de La Almudena, a Madrid. Identificar els cossos depèn, en part, de trobar familiars vius, perquè la majoria de sobrevivents són molt majors o ja han mort. Com en altres ocasions, són les famílies i no l'Estat les qui senten la necessitat de conèixer les raons dels assassinats, i supuren a la superfície històries doloroses, però també de resistència, dignitat i lluita per la memòria.

L'associació de familiars de víctimes del franquisme de la fossa 126 està presidida per Maria Navarro, qui busca les restes del seu avi, José Navarro, qui va ser regidor comunista a Picanya. Navarro s'ha proposat, no només exhumar aquests ossos, sinó trobar als familiars dels qui van compartir dolor i fossa amb el seu iaio i així continuar amb el treball iniciat per Josefa Celda, pionera a l'hora d'exhumar amb criteris científics a Paterna, també en la fossa 126. Josefa va lliurar una llarga lluita administrativa en la recerca de son pare, José Celda, un llaurador de Massamagrell, fins que en 2013 hi va recuperar les restes i va obrir així un capítol de la vida de la fossa tot inspirant avanços legislatius i de reparació simbòlica.

En el cas valencià, el Consell va aprovar un decret que desenvolupa la

Amb més 2.000
afusellaments, el Terror
és el segon lloc amb més
represaliats durant la
dictadura, en "temps de
pau" -com definia Franco
el seu règim-, després
del cementeri madrileny
de La Almudena

llei 14/2017, de memòria democràtica i per a la convivència. Això obliga la Generalitat a reparar la diversitat de formes de repressió o violència patida, particularment, per les dones i familiars de les víctimes. També contempla una Comissió de la Veritat autonòmica per a "restablir la veritat històrica, jurídica i institucional al voltant dels fets esdevinguts durant la Guerra Civil i la dictadura franquista".

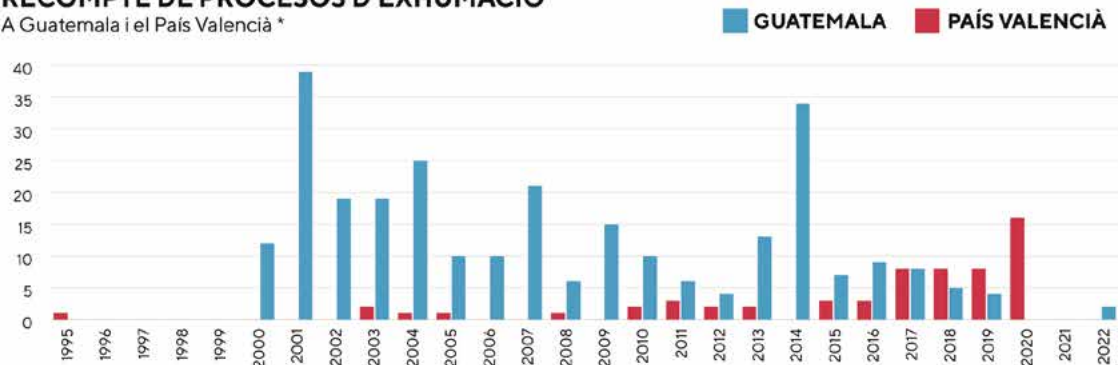
En virtut d'aquest compromís, i només des de fa uns anys amb suport públic, és que diverses organitzacions d'arqueologia i antropologia forense han treballat sense descans durant els últims temps. Amb més força des de 2015, quan el Partit Popular va perdre la majoria absoluta en benefici del govern del Botànic, coalició

progressista actualment conformada per PSPV-PSOE, Compromís i Podem.

Una de les entitats que més cossos ha exhumat és ArqueoAntro, col·lectiu al qual pertany l'arqueòleg Miquel Mezquida, qui, juntament amb les antropòlogues Andrea Moreno Martín i Marisol E. Schwab, en l'informe "Exhumacions de fosses comunes al País Valencià: 10 anys d'intervencions científiques", identifica 583 fosses: 77, 156 i 350 a les províncies de Castelló, Alacant i València, respectivament. "Només en la província de València s'han recuperat 1.128 víctimes, és a dir, un 18% del total de víctimes que es computen al País Valencià", s'indica en el document. En el cas concret del cementeri de Paterna, es xifra en 934 els cossos recuperats, el que equival al 42% de les víctimes d'aquest indret.

RECOMPTE DE PROCESOS D'EXHUMACIÓ

A Guatemala i el País Valencià *

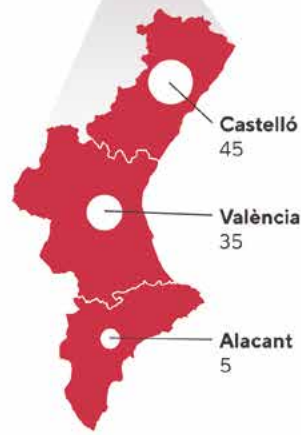
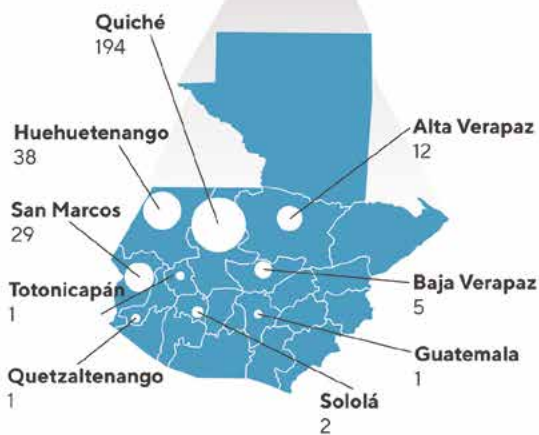
GUATEMALA 18.607.184 habitants

PAÍS VALENCIÀ 5.057.353 habitants

* Exhumacions efectuades per CAFCA

0 — 1.000 km

0 — 1.000 km

0 — 100 km

0 — 100 km

Fonts: CAFCA i "Exhumaciones de fosas comunes en el País Valenciano: 10 años de intervenciones científicas. Andrea Moreno / Miguel Mezquida / Marisol E. Schwab"

Suplement editat per:

cafca.gt
cafca@cafca.gt
(502) 2289-4434
2a avenida 6-40 zona 2
Ciudad de Guatemala
01001

periferies.org
periferies@periferies.org
963 29 39 04
Carrer Rubiols, 2
46009 València

La Directa, SCCL
directa.cat
directa@directa.cat
935 27 09 82
Riera d'Escuder, 38, Nau
1, planta 1
08028 Barcelona

Textos: Katherine Muñoz Tirano
Edició: Sergi Tarín
Correcció: Miriam Tijani
Coordinació de fotografia: Victor Serri
Infografies i maquetació: Diego Muñoz
Coordinació tècnica: Miriam Blázquez
Coordinació continguts: Maties Lorente
Tirada: 4.000 exemplars

Aquesta publicació ha estat realitzada amb el suport financer de la Generalitat Valenciana, el seu contingut és responsabilitat exclusiva de Perifèries del Món i no reflecteix necessàriament l'opinió d'aquesta institució